

*Синявська Л.І.,
асистент кафедри історії України
Черкаського національного університету імені В. Хмельницького*

ЧЕРКАЩИНА НАУКОВА

Черкащина – батьківщина багатьох відомих вчених – представників природничих та точних наук. Зірками першої величини, без сумніву, були Лев Смиренко, який народився на Платоновому Хуторі, поблизу Млієва і тут створив унікальний помологічний полігон, який і нині є гордістю вітчизняної науки; Ілля Мечников, який свої дослідження здійснював на Смілянщині та ряд інших.

Однак Черкащина дала світовій та вітчизняній науці ще десятки видатних природодослідників, фізиків, математиків, хіміків чиї імена золотими літерами вписані у історію науки України. На жаль, їх імена не згадуються в туристичних довідниках, в шкільних підручниках, а відтак, губляться в перебігу часу.

Тому, мета нашої статті – назвати ці імена, запросити фахівців істориків, краєзнавців, студентів, учнів до глибокого вивчення їх біографій, досліджень, популяризації їх талановитого наукового доробку. Ось окремі з них.

До школи Л.П. Смиренка, вчені по праву відносять батька та сина Могильних з шевченківської Керилівки (нині Шевченкове) що на Звенигородщині. Батько — Іван Якимович Могильний, самотужки здобувши початкову освіту, почав вирощувати шовкопряди, а згодом предметно – садівництвом. Його розсадник, у якому вирощувалися нові сорти дерев шляхом гібридизації, став одним з кращих у середній смузі України. Характерним було те, що нові сорти він широко популяризував серед односельчан. Його справу продовжив син — Павло Іванович Могильний [1,4].

Ще один послідовник Л.Смиренка — Михайло Семенович Лупашко. Повернувшись з Донбасу в рідне село Дирдене, нині Городищенського району, він знайомиться з видатним помологом і за його порадами закладає унікальний розплідник плодкових та декоративних дерев. За представлену колекцію плодів на першій виставці Київського товариства любителів природи у 1908 році, експертна комісія присуджує йому велику срібну медаль [1,4].

"Академіком зеленої архітектури" називають ще одного нашого земляка Івана Гегельського, який народився в селі Лозоватка, Шполянського району. Саме тут він створив унікальний сільський парковий комплекс на території більше ста гектарів. А ще йому належить ідея і безпосереднє керівництво створенням 57 парків в Україні. Серед них відомі паркові комплекси в санаторіях "Хвойник", "Славутич", знаменитий Тростянецький заповідник та

інші. А ще саме І. Гегельський розпочав промислове вирощення в Україні женьшеню [2,7].

Визначним українським ґрунтознавцем був Олексій Никанорович Соколовський, який народився наприкінці позаминулого століття в селі Велика Бурімка, Чернобаївського району. Здобувши фундаментальну освіту в Київському університеті, а згодом у Московському сільськогосподарській академії, О. Соколовський очолює кафедру, сільськогосподарський інститут, науково-дослідний інститут ґрунтознавства у Харкові. Він створює новий український напрямок в ґрунтознавстві – агрономічне ґрунтознавство. Його науковий доробок це понад ста наукових праць, які стосуються фізичних властивостей ґрунтів, обмінних катіонів впливу їх на механічні та водні їх властивості, окультурення опідзопистих солонцюватих ґрунтів, ролі кальцію у їх збагаченні гумусом.

О. Соколовський став першим дослідником хімічної меліорації ґрунтів (вапнування, фосфоритування). Він запропонував спосіб обсолонцювання при будівництві ставків, водоймищ, гноєсховищ. Його підручник з основ ґрунтознавства витримав чотири перевидання масовим накладом [3,3].

До видатних ґрунтознавців фахівці відносять і академіка Івана Федосійовича Гаркушу, який родом з Городищини. Його творчий науковий доробок понад 150 праць з проблем ґрунтознавства. У 50-60-х роках минулого століття понад 12 років він очолював Білоруську сільськогосподарську академію. Його робота "Окультурювання ґрунтів як сучасний етап ґрунтоутворення" визнана важливим внеском у світову агрономічну науку. Наукові праці І. Гаркуші перекладені на більше десяти мов світу [4,4].

До відомих ґрунтознавців слід віднести і Олександра Марковича Грінченка, який народився в селі Довгенькому на Тальнівщині. Після закінчення Уманського сільськогосподарського інституту, науковий пошук присвятив підвищенню родючості ґрунтів. Переїхавши до Харкова, захищає докторську дисертацію, стає професором. Його перу належить більше ста наукових розвідок. У 1964 році О.Грінченку було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки України [5,3].

З Уманщиною пов'язана наукова діяльність і Петра Михайловича Білецького, який досяг вагомих результатів в галузі агрономічної науки. Він народився на Вінничині, однак, все своє свідоме життя провів в Умані, де навчався, викладав. Петро Михайлович працював професором, завідуючим кафедри овочівництва та землеробства в Уманському училищі садівництва. Саме тут він створив свою школу науковців, педагогів, фахівців в галузі овочівництва. Значним успіхом і в наш час користуються його підручник та монографія "Овочеві культури", "Парниково-тепличне овочівництво" [6,2].

Відомим українським теоретиком і практиком нового мутантного способу селекції високопродуктивних сортів зернових культур є Володимир Васильович Моргун – колишній випускник Новоселицької восьмирічки,

Медведівської середньої школи (нині Чигиринського району). Він закінчив агрономічний факультет Української сільськогосподарської академії, а пізніше працював завідуючим відділом мутантної селекції Київського інституту молекулярної біології генетики АН УРСР. Володимир Васильович став провідним автором у створенні високоврожайної, короткостеблевої, неполягаючої пшениці сорту "Киянка" {яка вміщує до 25% білка), займався створенням нових гібридів кукурудзи [7, 3].

Розвиток геоботанічного картографування в Україні в повоєнні роки пов'язаний з діяльністю Гаврила Івановича Білика. Вчений-геоботанік, один з фундаторів інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, чудовий знавець рослинного світу України, доктор біологічних наук, професор Г.Білик народився в с. Чапаївка, Золотоніського району. Навчався в земських школі та училищі, гімназії, Черкаському ідустріальному, Золотоніському педагогічному технікумах, Київському інституті просвіти. Наукову діяльність розпочав в лабораторії Д.К. Зерова Українського науково-дослідного інституту торгової промисловості.

Захопився вивченням галофітної рослинності. З 50-х років Гаврило Іванович все більше уваги приділяє вивченню природи стану українських степів. Він займався проблемами sukcesійного дрейфу рослинності, працюючи у відділенні Українського природного степового заповідника. Г.І. Білик також є автором та співавтором кількох геоботанічних карт України.

Вчений зробив вагомий внесок в екологію, флористику та вчення про охорону рослинного світу України. Загалом він опублікував понад 120 наукових праць, які певним чином охоплюють всі тили рослинності України. В 1972 році Г.І. Білика було обрано віце-президентом Українського ботанічного товариства [8, 249].

Відомим українським дослідником живої матерії був Ємченко Андрій Іванович – фізіолог, член-кореспондент АН УРСР. Народився в с. Михайлівка, Кам'янського району. Закінчив Київський медичний інститут. З 1921 року працював на кафедрі фізіології людини і тварин Київського університету; один з організаторів Науково-дослідного інституту фізіології тварин. Його наукові дослідження присвячені вивченню фізіології серцевої діяльності, травлення, а також вищої нервової діяльності людей і тварин. Андрій Іванович отримав дані про фізіологічні механізми орієнтації тварин у просторі. Відомий його підручник "Фізіологія тварин і людини" [9, 241].

Мовчан Василь Архипович — зоолог-іхтіолог, член-кореспондент АН УРСР. Народився вчений у селі Неморож, Звенигородського району. Закінчив Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут, працював директором Науково-дослідного інституту ставково-рибного господарства в Києві, завідував відділом інституту гідробіології АН УРСР. Вивчав сучасну іхтіологію, ставкове риборозведення, закономірності росту риб, біологічні зв'язки їх організмів з умовами існування. За ініціативою В.А. Мовчана в

Україні започатковано акліматизацію та інтродукцію цінних рослиноїдних риб [9, 426].

Відомим українським орнітологом був наш земляк з с. Вереміївки, Чорнобаївського району Микола Іванович Черкащенко. Закінчивши біологічний факультет та аспірантуру в Харківському університеті, працював завідуючим кафедри зоології спочатку в Черкаському педагогічному інституті, а потім у Львові. З 1959 року видатний фахівець в галузі орнітології Микола Іванович Черкащенко очолив науково-природознавчий музей АН України. На рахунку вченого понад 140 праць в галузі орнітології та методики наукового пошуку [10, 3].

Людиною універсальних знань з природознавства, за свідченням сучасників був Іван Криницький. Народився вчений у Звенигородці. Закінчив Уманську гімназію, філософський факультет Віленського університету, де пізніше він викладав курс сільського господарства. Немає жодного розділу природничих наук, де б він не сказав своє вагоме слово. Перед усім, як фауніст: відкрив невідомі на той час види птахів, плазунів та земноводних – усього понад 70 різновидів. Крім цього вчений глибоко досліджував природу Прибалтики, викладав мінералогію в Харківському університеті. Очолюючи зоологічний та мінералогічний кабінети, професор І. Криницький зібрав унікальні колекції, докладно описав 7000 зразків мінералів, ім'ям Криницького названо один з видів птахів, кілька тварин, гірських порід, мінералів [11,2].

Засновником вітчизняної біохімії по праву вважають Олексія Миколайовича Баха. Його праці присвячені фотосинтезу, окислювальним процесом у живій клітині та вивченню ферментів, являються піонерними у біохімічній науці. Він по-новому пояснив принципи утворення цукру внаслідок асиміляції вуглекислого газу зеленими рослинам. Теоретичні праці О.М.Баха про ферменти стали науковою основою розвитку харчової промисловості. Результати його праць використовуються в технічній біохімії під час виробництва хліба, пива, чаю, тютюну, засолювання риби.

Народився відомий вчений у Золотоноші, навчався в Київському університеті. Пізніше став ініціатором створення та першим директором фізико-хімічного інституту ім. Л.Я. Карпова, біохімічного інституту Наркомздоровтя СРСР та інституту біохімії АН СРСР, який носив його ім'я [12, 28].

Ще один відомий український біохімік Бабенко Георгій Овксентійович народився в селі Новоселиця Чигиринського району. Закінчив Донецький медичний інститут. Працював ректором Івано-Франківського медичного інституту, заслужений діяч науки УРСР. Основні праці присвячені виявленню біологічної ролі мікроелементів в організмі людини за різних фізіологічних і патологічних умов [13, 311].

Петро Антипович Власюк народився в с. Чемериському на Звенигородщині, закінчив Уманський, а згодом Ленінградський сільськогосподарські інститути. Працював професором Уманського сільськогосподарського інституту, Київського університету. Академік Петро Власюк, видатний український агрохімік, ґрунтознавець, фізіолог рослин, президент Української академії сільськогосподарських наук, заслужений діяч науки України. В його науковому доробку більше 500 праць. Серед них фундаментальний навчальний посібник, який вийшов за його редакцією "Мінеральні добрива, отрутохімікати та їх застосування в умовах України", де вміщені загальні відомості про азотні, фосфорні добрива, про найпоширеніші засоби захисту рослин, умови їх використання у сільському господарстві. Відома його робота "Біологічні елементи в життєдіяльності рослин" [14, 4].

Відомим фахівцем з питань вивчення комплексних сполук в розчинах та їх застосування в аналітичній хімії, в фотометричному аналізі був хімік-аналітик, академік АН УРСР Пилипенко Анатолій Терентійович. Народився відомий вчений у селі Шевченкове на Звенигородщині. Закінчив Київський індустріальний інститут. Працював в Київському технологічному інституті силікатів, в Київському університеті, в інституті загальної неорганічної хімії АН УРСР, директором інституту колоїдної хімії АН УРСР [12, 393],

До видатних науковців, яких дала світу Черкащина, слід віднести і велику групу вчених в галузях фізики, теорії машинобудування, математики,

В першій половині ХХ ст., з ім'ям Георгія Федоровича Проскури було пов'язане створення наукової школи гідромашинобудування у Радянському Союзі, а також становлення авіації на Україні. Г.Ф. Проскуру по-праву вважають засновником перших гідравлічної та агродинамічної лабораторій, вітросилової станції, одним з основоположників розвитку в СРСР теорії пропелерних турбін, насосів. Він був академіком АН УРСР, автором більше 70 наукових праць з питань теорії гідроаеродинаміки, газових водяних турбін, насосів, компресорів. Г.Ф. Проскура народився в 1876 році у місті Сміла, Видатний інженер, педагог, вчений, закінчив Єлисаветградське реальне училище, Московське вище технічне училище, працював в Харківському технологічному інституті [15,33].

Яскравим представником української фізичної науки був Іван Михайлович Шелудько, який родом із села Павлівщина. В двадцятих роках минулого століття він завідував Драбівською семирічною трудовою школою. Після закінчення Київського політехнічного інституту, і захисту там кандидатської дисертації, працював над питаннями використання генераторного газу (з торфу, бурого вугілля) як палива, а також застосування природного газу в побуті. Іван Михайлович опублікував 42 наукові праці, серед них 14 підручників посібників для технічних вузів, а його підручник

"Загальна технологія" (у співавторстві з академіком І.Швецем) перекладений на англійську, французьку мови [16, 3].

Борзяк Петро Григорович, родом з придніпровського села Пищики, Чорнобаївсько району (нині під водами Кременчуцького водоймища), відомий фізик, член-кореспондент АН УРСР. Після закінчення Київського університету народної освіти працював в інституті фізики АН УРСР. Його основні праці стосуються емісійної, плівкової та напівпровідникової електроніки. На початку 50-х років він відкрив екситонне поглинання світла напівпровідниковими плівками та пов'язану з цим фотоелектронну емісію. Він автор унікальних досліджень холодної електронної емісії з острівцевих металевих плівок при протіканні через них струму. Роботи П.Г. Борзяка поклали початок новому напрямку в плівковій електроніці [13, 531].

Засновником української наукової школи в галузі фізики і техніки лінійних прискорювачів та плазмової електроніки по праву вважають Якона Борисовича Файнберга. Родом він із Золотоноші. Закінчив Харківський державний університет, його фізико-математичний факультет. Предмет його наукових пошуків вивчення електроядерної фізики. Працюючи в Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР, під його керівництвом розроблена теорія високоенергетичних лінійних прискорювачів. Я.Б. Файнберг – співавтор відкриття "Турбуляцентне нагрівання і аномальний опір плазми", яке сприяло новому витку активізації теоретичних досліджень у фізиці плазми. В 1979 році його обрано академіком АН У РСР. Наш земляк — автор і співавтор більше двохсот наукових праць, які завоювали широке визнання у науковому світі [17, 2].

Талановитий український фізик, матеріалознавець, член-кореспондент АН УРСР Валентин Тихоновичем Черепін, народився в Черкасах, закінчив політехнічний інститут у Києві.

Вчений дослідив фазові перетворення у сталях і сплавах, фізичні властивості металів, фізику поверхні матеріалів. Разом з колегами ВЛ, Черепін створив прилади, які ґрунтуються на взаємодії атомних частин з поверхнею твердого тіла, для пошарового фізико-хімічного аналізу поверхневих зрізів конструкційних матеріалів і матеріалів для електронної техніки. Дослідник запропонував також нові недефіцитні металеві сплави для мікроелектроніки і типові технології одержання плівкових елементів мікросхем. Деякі прилади вченого були відзначені срібною та бронзовою медалями ВДНГ СРСР та Державною премією УРСР в галузі науки техніки [18,4].

Маятниковий годинник найвищої точності і надійності, годинниковий механізм, що використовується як хранитель часу для вивчення варіацій сили тяжіння. Усе це – характеристики годинника АЧФ-3, який ще називають астрономічним і користуються ним в обсерваторіях країни та за рубежом. Його винахідник – Феодосій Михайлович Федченко – наш земляк, родом із

села Боровиця, Чигиринського району. Він успішно закінчив семирічку, сільськогосподарський технікум, а згодом – фізико-математичний факультет Криворізького педагогічного інституту. Працюючи співробітником Харківського інституту мір та вимірювальних приладів, зацікавився астрономічним годинником англійського майстра Шорта, удосконалив його, створивши АЧФ-3. Крім того у доробку вченого чимало наукових праць, а також 10 авторських свідоцтв на винаходи [19, 3].

Доктор технічних наук, професор Алла Григорівна Бондар народилася в смт. Цибулеве Монастирищенського району. Закінчивши Київський політехнічний інститут, вона пройшла шлях від лаборанта до професора. Довгі роки А.Г. Бондар працювала завкафедри кібернетики хіміко-технологічних процесів Київського політехнічного інституту. Наприкінці 50-х років вона працювала заступником міністра освіти УРСР [20, 3].

В селі Матусів Шполянського району народилася доктор фізико-математичних наук, професор Ольга Арсенівна Олійник, яка нагороджена премією ім. К.Г. Чеботарьова, премією ім. М.В. Ломоносова першого ступеня за видатні досягнення а математиці. О.А. Олійник закінчила механіко-математичний факультет Московського університету ім. М.В. Ломоносова, де захистила дисертацію. Працювала в інституті проблем механіки АН СРСР, досліджуючи теорію нелінійних рівнянь з частинними похідними [21, 4].

Відомим математиком був Погребинський Йосип Бенедиктович, який народився в місті Умань. Талановитий вчений не лише став доктором фізико-математичних наук, захистивши докторську дисертацію в інституті математики АН УРСР, але й був майстром спорту СРСР з шахів. До того ж, володіючи десятима мовами, він переклав ряд книг, присвячених видатним ученим минулого. Його перу належать твори "Остроградський", "Лейбніц", "Від Лагранжа до Ейнштейна" [22, 4].

Відомий вітчизняний математик, професор Київського університету Михайло Ігорович Ващенко-Захарченко родом із села Маліївка, Золотоніського району. Освіту отримав в Київському університеті та в Парижі. Його докторська дисертація "Ріманова теорія складеної змінної" була однією з перших наукових праць з теорії аналітичних функцій. Широко відомою в свій час була його "Історія математики", в якій висвітлений розвиток математики в стародавні часи, в період середньовіччя. Михайлу Ігоровичу належить переклад "Начал" Евкліда з коментарями до них. Вчений дав уперше в Росії систематичний виклад операційного числення, опублікував ряд посібників з елементарної аналітичної геометрії, теорії визначників вищої алгебри та інших математичних дисциплін [23, 38].

Значний вклад у розвиток української та польської математики, логіки вніс професор Іван Владиславович Слешинський. Він досліджував питання, що стосуються збіжності неперервних дробів, обґрунтування методу найменших квадратів, теорії вірогідностей. Один з перших в Росії почав

пропагувати математичну логіку, займався теорією доведень. Основна цінність математичних досліджень вченого — це намагання використовувати свої знання для практичних занять. Народився Іван Владиславович в Лисянці. Вчився на математичному факультет Новоросійського (нині Одеського) університету, де пізніше працював викладачем. Протягом двох років він слухав лекції всесвітньовідомих математиків В. Вейерштрасса, Л. Кронекера, Е. Куммера в Берліні. Пізніше І.В. Слешинський жив у Кракові де викладав математику логіку [24, 4].

Математик, доктор фізико-математичних наук, професор, академік АН УРСР Рвачов Володимир Логвинович народився в Чигирині. В повоєнні роки закінчив Львівський університет. Працював в Бердянському педагогічному інституті, в Харківському інституті радіоелектроніки, де вів дослідження в галузі обчислювальної математики, програмування. Водночас він очолював відділ прикладної математики Харківського філіалу інституту технічної теплофізики АН УРСР. Багато його праць присвячено теорії R-функцій та їх застосування [25, 422}.

У запропонованій статті названі наші земляки – відомі науковці, які своїми здобутками піднесли українську науку до світового рівня в біології, агрономії, ґрунтознавстві, біохімії, хімії, фізиці, математиці. Ми навмисне обмежилися лише фрагментами біографічних даних, окресленням лише головних наукових досягнень, вказали на джерела де можна більш детально дізнатися про того чи іншого вченого. Це зроблено для того, щоб краєзнавці, історики, всі ті кому не байдужа історія нашого краю доповнили запропоновані сторінки життя наших видатних земляків.

1. Люди світлої мети // Черкаська правда. – 1958. – 3 серпня.
2. Івченко В. 57 парків Івана Гегельського // Урядовий кур'єр. – 1995. – 15 серпня.
3. Писаренко О. Творець школи ґрунтознавців // Прапор Леніна. – 1984. – 27 березня.
4. Посовень І. Академік з Городища // Ленінським шляхом. – 1965. – 16 жовтня.
5. Сандул В. Життя в науці // Колос. – 1984. – 5 липня.
6. Лихацький В. Відомий вчений // Уманська зоря. – 1997. – 4 січня.
7. Іваненко М. Земляк–доктор неук // Зоря комунізму. – 1983. – 21 травня.
8. Ткаченко В.С. Гаврило Іванович Білик // Український ботанічний журнал. – 1994. – № 2-3.
9. Біологи: Виогр. справ. – К.: Наукова думка, 1984. – 816 с.
10. Бондар О. Вчений орнітолог // Світлий шлях. – 1972. – 26 жовтня.
11. Хоменко В. Природознавець Іван Криницький // Шевченків край. – 1997. – 12 липня.

12. Волков В.А., Вонский Е.В. Химики: Биогр. справ. – Н.: Наукова думка, 1984.– 518 с.
13. Українське радянська енциклопедія: В Пт./ Редкол.: Антонов О.К., Бабій Б.М. та інші – 2-ге вид. – К.: Голов, ряд. УРЕ, 1977. – т. I. – 542 с.
14. Бурій В. Згадуємо академіка Власюка //Шевченків край. – 1997. – 22 листопада.
15. Алексапольський Д.Я., Борисенко О.І., Г.Ф. Проскура. – К.: Наукова думка, 1979. – 66 с.
16. Сакун К. вчений із Павлівщини // Прапор жовтня. – 1985. – 19 листопада.
17. Денисенко В. Академік Я.В. Файнберг // Прапор Леніна. – 1990. –18 жовтня.
18. Сандул В. З повагою до науки // Серп і молот. – 1990. – 16 серпня.
19. Соса П. Винахідник астрономічного годинника // Черкаська правда. – 1983. – 20 лютого.
20. Сандул В. Вчена і державний діяч // Зоря. – 1986. – 20 травня.
21. Сандул В. Під щасливою зорею // Шполянські вісті. –1985. – 6 липня.
22. Васенін Ю. Талановитий шахіст і вчений // Черкаська правда. – 1974. – 14 травня.
23. Михайло Єгорович Ващенко-Захарченко // Календар знаменних і пам'ятних дат Черкащини на 1975 р. – 1974. – 58 с.
24. Сандул В. Математик І.В. Слешинський // Червоний жовтень. – 1984. – 19 липня.
25. Бородін О.І., Бугай А.С. Біографічний словник діячів у галузі математики, – К. – 1973 – 510 с.